

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКСІОЛОГІЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
ЛЮДСТВА У СВІТЛІ ХУДОЖНЬОЇ РЕФЛЕКСІЇ (НА ПРИКЛАДІ
ФАУСТІАНИ)

У контексті сучасного культурологічного знання особливої актуальності набуває питання осмислення сутності та специфіки ціннісних основ людського буття. Причинами цього є як світоглядний плюралізм, який забарвлює постсучасну парадигму світобачення винятковою суб'єктивністю, так і загострення проблеми переоцінки накопиченого людством культурного досвіду. На рівні художньої рефлексії як своєрідні концентрати цього досвіду та водночас як концентровані втілення глобальних духовних, атрибутивних для людства та Людини проблем постають одвічні сюжети, зокрема фаустіана.

Пронизуючи собою європейську культуру в синхронії та діячності, цей символ людської духовності та напружених духовних шукань стає фундаментом надмасштабної дослідницької сфери, пов'язаної з виявленням її сутності та специфіки історично-культурного інтерпретування. Утім площина фаустіанознавства до сьогодні позначена плюралістичністю ракурсів дослідження, розмаїттям дослідницького «інструментарію» та певною дискретністю.

Чинниками такого плюралізму, на наш погляд, є, з одного боку переважна зосередженість гуманітарного знання на дослідженні окремих утілень фаустіанської тематики (хоча у працях Ішимбаєвої Г., Нямцу Є., Ступеля О. та Пілінського М. закладаються настанови наскрізного її осмислення) та, з іншого – змістовне її розмаїття. Водночас, у працях таких науковців, як Берков П., Волков О., Бернштейн І., Лотман Ю., Мелетинський Є., Нусінов І., Нямцу А., Пінський Л., Реїзов Б., Гусев Ю., Белоусова В., Кузьменко А., Церна Г., Іванішина Т., Горенок Г. і багатьох інших, як і в контексті порівняльного літературознавства в цілому, традиційно закріпилося осмислення змістовної зернини фаустіани як концентрованого втілення нескінченного потягу людини до знання та ототожнення її сюжетного, фабульного стрижня з мотивами укладання угоди людини з дияволом і продажу людської душі.

Не менш традиційним для гуманітарного знання є осмислення концентрації фаустіанської тематики передусім у геніальному творінні Й. Гете і внаслідок цього виявлення специфіки тих чи інших фаустіанських версій у порівнянні саме з гетевською інтерпретацією. Такому усталеному погляду певним чином суперечать «праджерела» фаустіани – легендарна та агіографічна література Середньовіччя – та особливо фаустіанські версії в контексті мистецтва ХХ ст. За аналогією з музичним мистецтвом романтизму вони багато в чому являють собою своєрідні «варіації на варіацію». У творчості В. Брюсова, О. Блока, К. Манна, С. Альошина, М. Зариня зокрема такі концептуальні модуляції фаустіанської міфологеми в «згорнутому» вигляді містять численні культурні смисли, накопичені одвічною темою протягом її багатовікового існування та водночас резонують із ціннісною аурою сучасності.

Разом із тим, в усталену змістовну парадигму фаустіани зі значними складнощами «вкладаються» її втілення в музиці, особливо інструментальній. Як результат, масштабна музична фаустіана, попри розмаїття її втілень у творчості Ш. Гуно, Ф. Ліста, Р. Шумана, Р. Вагнера, А. Рубінштейна, С. Рахманінова, Ф. Бузона, Г. Ерве, Г. Малера, А. Шнітке, О. Локшина тощо, до сьогодні очікує на цілісне дослідження (певним винятком є праця Ступеля О. та Пилинського М, в якій частково накреслюється історія даної теми в музиці).

За таких умов значно проблематизується дослідження фаустіани (як і інших одвічних сюжетів і образів) як цілісного, позачасово актуального та концептуально значущого явища культури, а також виявлення її іманентного змістовного стрижня, здатного до історично-культурно варіювання. Можливості формування такого дослідницького ракурсу, на наш погляд, складаються, з одного боку, на основі синтезу мистецтвознавчих і культурологічних дослідницьких парадигм. З іншого – не менш значущим на цьому шляху нам видається дослідження концептуальної динаміки фаустіани, її історично-культурної детермінованості та змістовних констант, а також аксіологічних детермінант угоди між людиною та дияволом, їх адекватності аксіологічним настановам доби й подальшим ціннісним пошукам людства. Це дозволить «вписати» концептуальні варіанти одвічної теми в різних видах мистецтва у світоглядні парадигми різних історично-культурних епох і дослідити фаустіану як масштабне явище європейської культури.

Культурне «коріння» фаустіани, яке сягає Середньовіччя, демонструє не тільки центрацію проблематики навколо подієвої зернини – укладання договору між людиною та темними силами, а й виняткове розмаїття тих чинників, в ім'я яких порушуються духовні настанови буття людини того часу. Так, у легенді про Феофіла договір укладається заради честолюбних амбіцій, у так званій «богородичній» легенді про Лицаря, який втратив свій сток, і в «Міраклі про Теофіла» Рютбьофа» (частково) – заради багатства, у сказанні про раба сенатора Протерія (IV ст.) та у візантійських «Житті Марії Антіохійської» та «Житті та мучеництво святих Кіпріана та Юстини» – в ім'я кохання, в легенді про герцога нормандського Роберта та в поемі Цезарія фон Гейстербаха – бажання розпустити та веселого життя. Власне

гносеологічна проблематика виходить на перший план у поемі імператриці Євдокії (Афінаїди) «Про святого Кіпріана» (V ст.) та в оповіданні про математика Герберта (XIII ст.), численних переказах про магів Альберта Великого, Тритемія, Агриппу, в міраклі «Марікен із Німвегена» (межа XV – XVI ст.) тощо.

Герої прафаустіани – не тільки своєрідні бунтівники, які протистоять епосі передусім особистісності, пасіонарності та невідповідності анонімній культурі Середньовіччя. Їх гріховні бажання формують особливу сферу ціннісної опозиції фундаментальним опорам середньовічної світоглядної парадигми – зокрема аскетизму, визнання первинної значущості сакральних настанов. Проте таке аксіологічне заперечення в прафаустіани є невід’ємним від своєрідного аксіологічного передбачення. У такому ракурсі бачення і герої прафаустіани, і спонуки їх дій постають як касандрівське пророкування парадигмальних основ епохи Відродження (і в подальшому – Нового часу) – глобальної значущості образу титанічної особистості, її орієнтації на абсолютно самостійне вибудування життєвої стратегії, визначеної секулярними процесами, утвердження майбутньої значущості всеохоплюючого знання про світ тощо.

Відзначимо, що така деструкція аксіологічного фундаменту епохи в контексті культури Середньовіччя в художній рефлексії нерозривно пов’язана з мотивами розплати та розкаяння.

Втілюючи на рівні художньої рефлексії трагічний конфлікт аксіологічних орієнтирів минулого та майбутнього, фаустіана набуває позачасової актуальності та здатності до органічного «входження» в будь-який культурний контекст.

У XX ст. фаустіана функціонує як «готовий» згусток культурного досвіду та апелює до культурної пам’яті людства й особистості. В силу цього повне викладення тієї подієвої схеми та відтворення угоди з дияволом, котрі були фактично атрибутивними для часів формування фаустіанської міфологеми, втрачають значимість. Наочною демонстрацією цьому стають Восьма симфонія Г. Малера та «Фальшивий Фауст» М. Зариня. Концепція симфонічного творіння Г. Малера не передбачала втілення гріховної угоди та пов’язана з гетевською інтерпретацією фаустіани певним ціннісним «резонансом». Актуалізація позачасової значущості духовних настанов на межі культурних парадигми Нового та Новітнього часу поставала, з одного боку, як опозиція духу нігілізму, духовного апокаліпсису та модерністського відкидання духовного надбання, що пронизував культуру на початку XX ст., та, з іншого – як пророцтво майбуття, осмислення неможливості буття людства поза одвічними загальнолюдськими цінностями.

«Фальшивий Фауст» М. Зариня, просякнений духом постмодерністської іронії 2 пол. XX ст., мерехтінням культурних символів та алюзій, створює комічну інтерпретацію фаустіани. Пародіювання її змістовних компонентів – тріади образів, котрі перетворюються в опозицію самих собі, в самозаперечення, спричиняє й спростування тих аксіологічних опор, на які спиралася постмодерністська парадигма світобачення. Водночас, дуалістична концептуальна сутність фаустіани, що виявляється в аксіологічному запереченні – передбаченні, виявляється в декларації

нагальної необхідності відмови від егоцентричної позиції людини та акцентуації загальнолюдської значимості гуманістичних настанов у культурному просторі майбутнього.